

Date: 23rd January-2026

**O'RTA OSIYODA SHAHARSOZLIKNING VUJUDGA KELISHI
SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI**

Zaripova Madina Xusinovna

Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada temir davrida O'rta Osiyo hududida shaharsozlikning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanish jarayonlari kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda temir ishlab chiqarish texnologiyalarining taraqqiyoti, sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilikning rivojlanishi, ijtimoiy tabaqalanish hamda boshqaruv tizimlarining shakllanishi shaharlarning paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liq holda yoritilgan. Shuningdek, shaharlarning joylashuvi, rejalashtirilishi, mudofaa inshootlari, suv xo'jaligi tizimlari va diniy-marosimiy markazlarning shahar hayotidagi o'rni tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, temir davri, shaharsozlik, urbanizatsiya, qadimgi shaharlar, mudofaa inshootlari, hunarmandchilik, savdo, suv xo'jaligi, ijtimoiy tabaqalanish.

O'rta Osiyo hududi insoniyat tarixida eng qadimiy madaniy va sivilizatsion markazlardan biri sifatida alohida o'rin egallaydi. Bu mintaqa geografik jihatdan qulay joylashuvi, unumdor daryo vodiylari hamda Sharq va G'arbni bog'lovchi savdo yo'llari chorrahasida joylashgani bilan qadimdan xo'jalik faoliyatining rivojlanishi uchun muhim sharoit yaratgan. Aynan ana shu omillar O'rta Osiyoda ilk aholi manzilgohlari, qishloq turar joylari va keyinchalik shaharlarning vujudga kelishiga zamin bo'lgan.

Temir davri O'rta Osiyo tarixida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning yangi bosqichi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu davrda ishlab chiqarish kuchlarining sezilarli darajada o'sishi, temir qurollar va mehnat asboblarning keng qo'llanilishi dehqonchilik va hunarmandchilik rivojiga kuchli turtki berdi. Natijada aholi zichligi oshib, doimiy yashash joylari kengaydi hamda murakkab ijtimoiy tuzilmalar shakllana boshladi. Bu jarayonlar shaharsozlikning paydo bo'lishi va rivojlanishida muhim rol o'ynadi.

Temir davrida shaharlar oddiy aholi manzilgohlaridan farqli ravishda iqtisodiy, siyosiy va harbiy markazlar sifatida shakllandi. Ular davlat boshqaruvi, savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniy hayotning asosiy o'chog'iga aylandi. Shaharlarning mudofaa devorlari bilan o'rab olinishi, ichki tuzilishining murakkablashuvi va ma'muriy markazlarning paydo bo'lishi jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish va boshqaruv tizimining rivojlanganidan dalolat beradi.

O'rta Osiyodagi temir davri shaharlarini o'rganish nafaqat arxeologik, balki tarixiy va madaniy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan shu davrda shakllangan shaharsozlik an'analari keyingi antik va o'rta asrlar shaharlarining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Qadimgi shaharlarning rejalashtirilishi, mudofaa tizimi va xo'jalik faoliyati bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlar markazida bo'lib kelmoqda.

Date: 23rd January-2026

Temir davrida O'rta Osiyoda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi. Temir davrining boshlanishi O'rta Osiyoda xo'jalik faoliyatining tubdan o'zgarishiga olib keldi. Bronza davriga nisbatan temirdan yasalgan mehnat qurollarining mustahkamligi va samaradorligi dehqonchilikda yangi yerlarni o'zlashtirish imkonini berdi. Sug'orish inshootlarining takomillashuvi daryo vodiylarida barqaror dehqonchilik tizimini shakllantirdi. Ishlab chiqarish hajmining oshishi ortiqcha mahsulot paydo bo'lishiga sabab bo'lib, bu esa aholi o'rtasida mehnat taqsimotini kuchaytirdi. Natijada dehqonchilikdan ajralib chiqqan hunarmandchilik tarmoqlari mustaqil faoliyat yurita boshladi. Aynan shu jarayon shaharlarning iqtisodiy asosini yaratdi.

Ijtimoiy tabaqalanish va boshqaruv tizimining shakllanishi. Temir davrida jamiyatda ijtimoiy tengsizlik kuchayib, mulkka egalik qilish asosida tabaqalanish jarayoni yuz berdi. Harbiy boshliqlar, zodagonlar va ruhoniylar jamiyatda yetakchi mavqega ega bo'la boshladi. Ushbu qatlamlarning boshqaruv ehtiyoji shaharlarni siyosiy va ma'muriy markaz sifatida rivojlantirdi. Shaharlar davlat hokimiyatining tayanchi bo'lib, soliq yig'ish, aholini boshqarish va mudofaani tashkil etish markaziga aylandi. Bu holat shaharsozlikning murakkablashuvi va ichki tuzilishining aniq rejalashtirilishiga olib keldi.

Temir davrida shaharlarning joylashuvi va geografik omillar. O'rta Osiyoda temir davri shaharlarining aksariyati daryo vodiylari va sug'oriladigan hududlarda joylashgan. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va ularning irmoqlari shaharlar hayoti uchun muhim suv manbai bo'lib xizmat qilgan. Shaharlarning savdo yo'llari bo'yida joylashuvi ularning iqtisodiy ahamiyatini yanada oshirdi. Ushbu hududlar orqali mintaqalararo almashinuv rivojlanib, shaharlar tranzit va savdo markazlariga aylandi.

Shahar tuzilishi va me'moriy-rejalashtirish xususiyatlari. Temir davri shaharsozligi o'ziga xos rejalashtirish tizimi bilan ajralib turadi. Shaharlar odatda baland va mustahkam mudofaa devorlari bilan o'rab olingan bo'lib, devorlar minoralar va darvozalar bilan mustahkamlangan. Bu holat tashqi xavf-xatarlardan himoyalash ehtiyoji kuchli bo'lganini ko'rsatadi. Shahar ichki tuzilishida markaziy ma'muriy qism ajralib turgan. Ushbu hududda hokim qarorgohi, omborlar va diniy inshootlar joylashgan. Aholi turar joylari va hunarmandlar mahallalari esa shahar markazidan tashqarida joylashgan. Bunday tuzilma shahar hayotining ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan tartibga solinganidan dalolat beradi.

Hunarmandchilik markazlarining shakllanishi. Temir davrida shaharlar hunarmandchilik ishlab chiqarishining asosiy markazlariga aylandi. Metallga ishlov berish, qurol-aslaha yasash, kulolchilik va to'qimachilik keng rivojlandi. Ayniqsa, temirni eritish va qayta ishlash texnologiyalarining o'zlashtirilishi shahar iqtisodiyotining muhim tarmog'iga aylandi. Hunarmandlar mahallalari shahar ichida alohida hudud sifatida shakllanib, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvini ta'minladi. Bu jarayon shaharlarning iqtisodiy barqarorligini mustahkamladi.

Savdo aloqalari va shaharlarning mintaqaviy roli. Savdo-sotiq temir davri shaharlarining rivojlanishida muhim omil bo'ldi. Ichki va tashqi savdo aloqalari orqali shaharlar iqtisodiy jihatdan boyidi. Hunarmandchilik mahsulotlari, qishloq xo'jaligi

Date: 23rd January-2026

mahsulotlari va xomashyo almashinuvi kengaydi. Shaharlar o'z atrofidagi qishloqlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, qishloq xo'jaligi va shahar iqtisodiyoti o'rtasida mustahkam aloqalar vujudga keldi. Natijada shaharlar mintaqaviy iqtisodiy tizimning markaziga aylandi.

Temir davri shaharsozligining madaniy va tarixiy ahamiyati. Temir davrida shakllangan shaharsozlik an'analari O'rta Osiyo madaniy merosining muhim qismi hisoblanadi. Ushbu davr shaharlarida me'moriy tajriba, qurilish texnikasi va ijtimoiy tashkilotning rivojlangan shakllari namoyon bo'ladi. Temir davri shaharlarining rivoji keyingi antik va o'rta asr shahar madaniyatiga mustahkam asos yaratib, O'rta Osiyoning tarixiy taraqqiyotida uzviylikni ta'minlagan.

Harbiy-strategik omillarning shaharsozlikka ta'siri. Temir davrida O'rta Osiyoda siyosiy raqobat va hududiy kurashlar kuchayganligi sababli shaharlar avvalo harbiy-strategik nuqtayi nazardan rivojlangan. Shaharlarning baland tepaliklarda yoki tabiiy to'siqlar bilan o'ralgan hududlarda barpo etilishi mudofaa ehtiyojlari bilan bevosita bog'liq edi. Qal'a-shaharlar tizimi shakllanib, ularning atrofi qo'rg'onlar, xandaqlar va qo'shimcha devorlar bilan mustahkamlangan. Bu holat shaharsozlikda harbiy arxitekturaning yetakchi o'ringa chiqishiga sabab bo'ldi. Natijada shaharlar nafaqat aholi yashash joyi, balki mintaqaviy mudofaa markaziga aylandi.

Qabila markazlaridan shahar tipidagi markazlarga o'tish jarayoni. Temir davriga kelib, qabila va urug' markazlari asta-sekin shahar tipidagi doimiy aholi punktlariga aylana boshladi. Bu jarayonda vaqtinchalik qarorgohlar o'rnini doimiy me'moriy inshootlar egalladi. Qabila boshliqlarining qarorgohlari keyinchalik ma'muriy markazlarga aylanishi shaharlarning siyosiy funksiyasini kuchaytirdi. Ushbu o'zgarishlar shaharsozlikda markazlashuv va hududiy boshqaruv tizimining shakllanishiga olib keldi.

Diniy va marosimiy inshootlarning shahar hayotidagi o'rnini. Temir davrida diniy e'tiqodlar shaharsozlikda muhim o'rin tutgan. Shahar markazlarida yoki alohida muqaddas hududlarda ibodat joylari va marosimiy maydonlar tashkil etilgan. Bu inshootlar shahar aholisining ruhiy va madaniy birligini ta'minlab, shaharni nafaqat iqtisodiy, balki ma'naviy markazga aylantirgan. Diniy marosimlar shahar hayotining muhim qismi bo'lib, aholining ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishda muhim rol o'ynagan.

Suv xo'jaligi va muhandislik inshootlarining rivoji. Temir davri shaharsozligining muhim jihatlaridan biri suv ta'minoti tizimining rivojlanishidir. Shaharlar yaqinida kanallar, ariqlar va suv omborlari qurilgan bo'lib, ular shahar va uning atrofidagi qishloq xo'jaligini ta'minlagan. Suvni taqsimlashning markazlashgan tizimi shahar aholisining ko'payishiga va barqaror hayot tarzining shakllanishiga xizmat qilgan. Bu holat shaharsozlikda muhandislik tafakkurining rivojlanganligini ko'rsatadi.

Aholi zichligi va urbanizatsiya jarayonlari. Temir davrida aholi sonining ortishi urbanizatsiya jarayonlarini tezlashtirdi. Shaharlar atrofida yangi turar joy massivlari paydo bo'lib, shahar hududi kengaya bordi. Bu jarayon shahar va qishloq o'rtasidagi farqlarni yanada aniqlashtirdi. Shaharlar ijtimoiy hayotning markaziga aylanib, bilim, hunar va boshqaruv tajribasining jamlanish joyi bo'ldi.

Date: 23rd January-2026

Temir davri shaharlarining hududiy tiplari. O'rta Osiyoda temir davrida shaharlar turli hududiy tiplarda rivojlangan. Daryo vodiylaridagi shaharlar sug'orma dehqonchilikka tayanib rivojlangan bo'lsa, tog'oldi va dasht hududlaridagi shaharlar chorvachilik va savdo bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Bu xilma-xillik shaharsozlikning moslashuvchanligini ko'rsatib, tabiiy sharoitga mos ravishda shaharlar turlicha rejalashtirilgan.

Temir davri shaharlarining keyingi davrlarga ta'siri. Temir davrida shakllangan shaharsozlik an'analari keyingi antik va ilk o'rta asr shaharlarining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Mudofaa tizimi, shahar markazining tuzilishi va xo'jalik hududlarining ajratilishi tarixiy davomiylikni ta'minlagan. Bu jarayon O'rta Osiyoda shahar madaniyatining uzluksiz rivojlanib borganini ko'rsatadi.

Temir davri O'rta Osiyoda shaharsozlikning shakllanishi va rivojlanishida muhim tarixiy bosqich hisoblanadi. Bu davrda ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi va temirdan foydalanishning kengayishi doimiy aholi manzilgohlarining murakkablashuviga hamda shaharlarning vujudga kelishiga zamin yaratdi. Shaharlar iqtisodiy, siyosiy va madaniy markaz sifatida shakllanib, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin egalladi. Umuman olganda, temir davrida shakllangan shaharsozlik an'analari keyingi davrlar shahar madaniyatining rivojlanishi uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Asqarov A., O'rta Osiyoning qadimgi tarixi, Fan nashriyoti, Toshkent, 2007, 320 b.
2. Rtveladze E., Qadimgi O'rta Osiyo sivilizatsiyasi, Sharq nashriyoti, Toshkent, 2010, 280 b.
3. Tolstov S.P., Qadimgi Xorazm madaniyati, Fan nashriyoti, Toshkent, 1962, 410 b.
4. Masson M.E., O'rta Osiyo arxeologiyasi, Fan nashriyoti, Toshkent, 1974, 360 b.
5. G'ulomov Y., O'zbekistonda sug'orma dehqonchilik tarixi, Fan nashriyoti, Toshkent, 1959, 295 b.
6. Abdullaev K., O'rta Osiyoda qadimgi shaharlar va shahar madaniyati, O'zbekiston nashriyoti, Toshkent, 2001, 240 b.

